

## POLITIČNA EKONOMIJA DRUŽINSKEGA DELA IN NOVO OČETOVSTVO<sup>1</sup>

*Povzetek: Članek tematizira ekonomske dejavnosti sodobnih družin in ugotavlja, da se z modernizacijo in tehnološkim razvojem količina domačega dela ne zmanjšuje, prihaja le do premestitve težišč tega dela z dvigovanjem higienskih, psiholoških, pedagoških in drugih standardov. Družinskemu delu ljudje namenjamo v povprečju dvakrat več časa kot plačanemu delu ali študiju, kar vpliva na vsa druga družinska razmerja, vključno s starševskimi. Zato se postavlja vprašanje, ali je novo očetovstvo sploh mogoče. V socialnozgodovinski perspektivi se je dejavno, polno vključeno očetovanje pokazalo kot večkrat spodletel projekt. Podobno kot v preteklosti tudi danes novo očetovstvo najbolj ovirajo prakse liberalnega kapitalizma in patriarhalnih ideologij. Možnosti novega očetovstva so bistveno odvisne od uspešnosti prizadevanj za ohranitev in razvoj socialne države.*

*Ključni pojmi: družinsko delo, delitev domačega dela, očetovstvo, politična ekonomija, socialna država.*

### O politični ekonomiji družinskega dela

V sociologiji z družino označujemo vsaj dvogeneracijsko skupnost kot obliko vsakdanjega življenja ljudi, v kateri je udeležen vsaj eden od staršev in vsaj en (odvisen) otrok. To, kar družino razlikuje od drugih oblik vsakdanjega življenja ljudi, kakršni sta npr. gospodinjstvo ali partnerstvo, je obstoj starševskega razmerja kot socialnega razmerja.

Kakorkoli se že razlikujejo sodobne sociološke definicije družin, je v vseh najti vsaj eno skupno dimenzijo; družino opredeljujejo kot področje biosocialne reprodukcije s poudarkom na socialni reprodukciji, kar evocira predvsem čustveno, medosebno, ali kot pravijo nekateri, socializacijsko plat

\* Dr. Tanja Rener, redna profesorica in raziskovalka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

<sup>1</sup> Članek je nastal v okviru aplikativnega projekta »Novi trendi v starševstvu – analiza očetovstva ter predlogi za izboljšave družinske politike na tem področju« (2004–2008; FDV, Center za socialno psihologijo; nosilka dr. Tanja Rener; financerja Agencija za raziskovalno dejavnost RS in Urad RS za enake možnosti).

reprodukcije. Podobno se družina definira kot področje individualne ekspresivnosti, kot čustveno zaledje in zavetje, kot »azil v brezsrčnem svetu« (Lasch, 1977).

Obema pozicijama je skupno neko temeljno »spregledovanje realnega«: obstaja vsaj eno področje, ki je v socioloških interpretacijah družin premalo prisotno; imenovali ga bomo politična ekonomija družinskega dela, ki po našem mnenju kaže na topose, kjer je sodobna, s sentimentom in intimnostjo označena zasebnostna družina dejansko javna in politična.

V govoru o ekonomskih funkcijah sodobnih družin je eno od občnih mest znana teza o tem, da so družine v procesih modernizacije izgubile ekonomsko produktivno funkcijo in se specializirale v porabi. Teza se vztrajno obnavlja, čeprav je že trideset let predmet kritike v dveh smereh: prvič, v oporekanju temu, da bi bile družine kadarkoli izgubile ekonomsko produktivno funkcijo, in drugič, prek analiz porabe, ki so pokazale, da je družinska poraba pravzaprav produktivno delo oziroma del nevidne, ali kakor pravijo nekateri, »potopljene družinske ekonomije«.<sup>2</sup>

V tako imenovani »razpravi o domačem delu« (*Domestic Labour Debate*), ki se je začela pred približno tridesetimi leti, je bilo eno skupnih spoznanj natanko v tem, da se z modernizacijo in intenzivnim tehnološkim razvojem količina domačega dela bistveno ne zmanjšuje, prihaja le do premestitve težišč, dvigovanja higienskih, psiholoških, pedagoških in drugih standardov, zaradi česar se je družinsko in gospodinjstvo delo le prestrukturiralo in ne tudi količinsko in časovno zmanjšalo.<sup>3</sup>

Raziskave časovnih budžetov kažejo, da v vseh sodobnih družbah ženske opravijo bistveno več družinskega in zlasti gospodinjstvenega dela kot moški, ne glede na to, ali so zaposlene zunaj doma ali ne. Tako so ženske, ki so bile zaposlene zunaj doma, opravile v povprečju 30 ur gospodinjstvenega/družinskega dela tedensko, zaposleni moški pa v povprečju 12 ur. Nezaposlene gospodinje so delale povprečno 77 ur na teden. Podatke za Veliko Britanijo je v začetku sedemdesetih let zbrala Ann Oakley (Oakley, 2000). Anketa o porabi časa v Sloveniji v letih 2000/2001 sporoča, da ženske na teden opravijo 27,5 ure gospodinjstvenega in negovalno-skrbstvenega dela, moški nekaj manj kot 13 ur. Gospodinjstvom opravilom, kot so kuhanje, čiščenje, pranje, likanje, ženske namenijo na teden nekoliko manj kot 20 ur, moški pa nekaj

<sup>2</sup> Pojem »potopljena ekonomija« (*economia sommersa*) uporabljajo italijanske sociologinje (npr. Laura Balbo in Chiara Saraceno), da bi opozorile na - z vidika nacionalnih ekonomij in številnih strokovnjakov - oportuni spregled družinskega dela, še zlasti potrošnega dela, ki ga raje predstavljajo kot »užitek«, »prijetno opravilo« ali »prostočasno dejavnost«.

<sup>3</sup> O ekonomskem pomenu gospodinjstvenega dela je že v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja pisal ekonomist in nobelovec J. K. Galbraith in ugotavljal, da bi vrednost družinskega dela žensk, če bi jo tržno ovrednotili, znašala do 40 % vrednosti nacionalnega bruto produkta v najbolj razvitih državah, v najmanj razvitih pa okoli 80 % (J. K. Galbraith, *Economics and the Public Purpose*, Houghton Mifflin, Boston, 1973).

manj kot 4 ure.<sup>4</sup> Podatke iz nacionalnih anket o porabi časa v državah EU je zbrala in primerjala Christel Aliaga. Podatki za populacijo v starosti od 20 do 74 let v 15 državah EU (Belgija, Nemčija, Španija, Estonija, Francija, Litva, Latvija, Madžarska, Poljska, Slovenija, Finska, Švedska, Velika Britanija in Norveška) kažejo, da v povprečju največ domačega dela opravijo ženske v Italiji, Španiji, Estoniji, Sloveniji in na Madžarskem, najmanj pa na Švedskem. Razlike po spolu so precejšnje: najmanjše so na Švedskem, kjer ženske opravijo v povprečju nekaj manj kot 50 % več družinskega dela kot moški, največje v Italiji in Španiji, kjer delajo več kot 200 % več kot moški. Družinskemu delu ljudje namenimo v povprečju dvakrat več časa kot plačanemu delu ali študiju (Aliaga, 2006: 4).

Zato bi bilo mogoče nekoliko romaneskni podobi, ki jo je gojila sociologija o družini kot o socialni skupini, »specializirani v afektivnosti« (Parsons, 1956), postaviti ob bok suhoparnejšo oznako družine kot skupine, ki je predvsem visoko specializirani zasebni servis socialnih storitev. Tezi, da je družina zasebni servis za zadovoljevanje vsakdanjih individualnih in skupnih potreb, najbrž ni mogoče oporekati, saj je družina svojo servisno funkcijo, sicer v različnih modalitetah, vselej opravljala; specifičnost sodobne družine je v poudarjanju zasebnostne dimenzije tega početja.

Nekateri avtorji in avtorice obravnavajo prav »servisno funkcijo« družine v pomenu mediacije, predelave virov za zadovoljevanje vsakdanjih eksistenčnih potreb kot tisto ključno mesto, ki določujoče strukturira vsa druga družinska razmerja, vključno s starševskimi.

Da pa bi bila servisna funkcija družine v sodobnem pomenu mogoča, nastane figura gospodinje kot osebe, za katero se pričakuje, da upravlja z domom, da vodi domačo ekonomijo, da na zaseben način in v zasebnosti zadovoljuje življenjske potrebe družinskih članov, da skratka skrbi za blaginjo »pomembnih drugih«. Fenomen ugospodinjenja je v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja zajel ženske vseh socialnih slojev, čeprav na različen način. Konstruiranje gospodinje je imelo v razredni dinamiki 19. stoletja prav posebne namene: to je bil čas, ko je delavstvo zahtevalo politične in ekonomske pravice na načine in z močjo, ki so močno ogrožali vladajoče razrede. Ti so delavske zahteve mirili tako, da so ponujali kompromise in postopno izboljševanje življenjskih razmer, vendar so skrbeli, da privilegiji vladajočih ne bi bili resneje ogroženi. »Odkritje« gospodinje in prepričevanja, da je prijetno imeti urejen, pa čeprav skromen dom, kamor se je mogoče zateči iz trdega sveta dela, je prikrivalo, kaj se je v resnici dogajalo z »dvigovanjem delavskega standarda«. Na videz se je res zdelo, da se je moškemu, ki je edini prinašal domov denar, dohodek povečal, ker so bili žena in otroci postopoma izključeni iz konkurence na trgu delovne sile, dejansko pa je del tega dohodka prispevala gospodinja, ne da bi se njej – ali možu – o tem

<sup>4</sup> Anketa o porabi časa, Statistični urad Republike Slovenije, Ljubljana, 2002.

sploh sanjalo. V materialnem smislu je bil to rokohitrski trik, na katerega sta se ujela oba in ki je nevarnim razredom z eno roko vzel, kar jim je z drugo ponujal.

Na meščansko soprogo so sistematično pritiskali zdravniki, higieniki, moralisti, vzgojitelji in esteti, tako da je sčasoma postala njihova zaveznica, vzgojiteljica in negovalka družine ter izvajalka ekspertskih priporočil. Aliansa med filantropškim moralizatorstvom in meščankami je postala bistveni člen nove ideologije »družinske domačnosti«, ki je vse bolj pronicala tudi v druge družbene sloje (Donzelot, 1980).

Na drug vidik kulturnih učinkov ugospodinjenja je opozoril Cheal (1991): ideologija strogega ločevanja med družinsko zasebnostjo žensk in politično javnostjo moških polarizira socialne ideale moškosti in ženskosti in eden od vidikov te polarizacije je feminizacija ljubezni. Kulturni ideali ženskosti, kakor so ljubezen, nežnost, občutljivost, ekspresivnost, so bili selektivno poudarjeni kot temelj družinskega življenja in so v resnici pomenili to, kar ženske počnejo doma, namreč ljubijo in delajo oziroma delajo, ker ljubijo.

Domače delo kot družinsko/gospodinjsko delo je torej vse prej kot rezidualni ostanek preteklosti v izginjanju, je, prav narobe, tipično sodoben fenomen, katerega načini, obseg, socialna relevantca se sicer spreminjajo, a ostaja strukturno vezan na ekskluzivno funkcijo družine kot servisne enote (Esprung-Anderson, 1990).

Simptomatično je, da je (bila) gospodinjska funkcija ženske kot servisna funkcija družine vselej socialno prezrta in zamolčana in se je prekrivala z drugo zasebno in privatizirajočo dimenzijo ženske, z materinstvom kot sakralizirano in naturalizirano žensko identitetno matriko. Bržkone je prav ideologija materinstva ženske pripravila do tega, da so sprejele gospodinjsko vlogo (in marginalni položaj na trgu delovne sile) kot nekaj, kar pač sodi zraven, čeprav se je pokazalo, da prav gospodinjenje močno ovira ljubeznivo ukvarjanje z otroki, kar naj bi bila sicer najpomembnejša dejavnost žensk v družinah.

Materialna, izvrševalna, birokratska plat gospodinjskega in družinskega dela terja toliko časa in energije, da ju preprosto zmanjkuje za kontinuirano interakcijo in posvečanje naraščaju, kar velja kot nujno za sicer preferenčno materinsko vlogo. Kakor kažejo številne empirične raziskave o uporabi dnevnega časa žensk, se večina mater in gospodinj (zaposlenih in tistih, ki so se zaposlitvi odpovedale »zaradi otrok«) z otroki ukvarja bolj mimogrede med opravljanjem gospodinjskih del in se le izjemoma ekskluzivno posvečajo svojemu potomstvu (Johnson, 1988; Pascall, 1986).

Poglejmo na sodobno politično ekonomijo družin z vidika pridobivanja družinskih dohodkov. V sedanji svetovni ekonomiji obstaja pet najbolj razširjenih načinov pridobivanja dohodka družinskega gospodinjstva in večina družin si prizadeva, da bi jih dosegla. Prva vrsta dohodka so plače, ki izvira-

jo iz zaposlenosti zunaj doma, drugi vir dohodka so vse samooskrbne dejavnosti, se pravi vse oblike neplačanega družinskega in gospodinjskega dela, katerih obseg in pomen ne upadeta, prav nasprotno. Tretji način pridobivanja dohodkov je drobna blagovna proizvodnja, t. i. siva ekonomija (»popoldansko« trženje lastnih storitev ali doma narejenih proizvodov, ulična prodaja na drobno ipd.). Četrta oblika dohodka je renta, ki si jo običajno predstavljamo kot dohodek od velikih premoženj ali kapitalskih investicij, a je najpogosteje vrsta dohodka, ki priteka od razmeroma majhnih premoženj, kot je oddajanje sobe, garaže ali zemljišča. Peta vrsta dohodka so transferna plačila, ki jih zagotavljajo država ali druge zavarovalne sheme, kakor tudi tista, ki se pretakajo med družinami: darila, pomoči, dediščine in druge oblike »odložene menjave« med generacijami sorodnikov. Nobeden teh dohodkov sam po sebi običajno ne zagotavlja dostojnega življenja, skupaj in z združevanjem dohodka v družinskem gospodinjstvu pa. Z izjemo kadrov svetovnega sistema, ki jim najbrž zadošča le prva oblika pridobivanja dohodka, je velikanska večina ljudi prisiljena v pridobivanje ostalih štirih vrst dohodka, ki so skupnostno in ne individualno pridobljeni. »Drugače rečeno, to so ljudje, ki preživijo zato, ker je bil znaten del stroškov njihove vsakdanje reprodukcije (kot ljudi in kot delovne sile) eksternaliziran, se pravi prenesen iz produkcijskega procesa in podružbljen v privatiziranih sorodniških skupnostih« (Kralj, 2006: 169).<sup>5</sup>

Opraviti imamo torej z navideznim protislovjem, ko se prav temeljne značilnosti podobe »nove družine«, ki da so v psihološko-afektivnih dimenzijah partnerstva in starševstva, brišejo v prid prezrte materialno-storitvene funkcije družine kot zasebnega podjetja. V čem je političnoekonomski vidik družine kot zasebnega podjetja, ki (po)skrbi za stanovanje, hrano, obleko, razvedrilo, nego in tolažbo?

- 1) Najprej in predvsem se javnosti in njenemu nadzoru odtegujejo načini distribucije velikega dela virov za reprodukcijo vsakdanjega življenja ljudi. Medtem ko je dohodek že dolgo predmet javnega nadzora (npr. sindikalnega ali kot temeljno določilo socialnih sporazumov), se zdravje, primernost stanovanja, intelektualni in čustveni razvoj ipd. obravnavajo mnogo bolj zasebno in individualno, neredko kot stvar ne/ustreznih osebnih izbir.
- 2) Centralnost družinske institucije v distribuciji eksistenčnih virov posameznice in posameznike napeljuje na to, da vidijo v družinski zasebnosti, in čedalje bolj zgolj v njej, možnost realizacije bistvenih materialnih in afektivnih potreb, kar prikriva politične in ekonomske vzgibe za oportunistno in socialno funkcionalnost vsakdanje cepitve življenja na zasebni in na javni del.

<sup>5</sup> Več o tem v: Kralj, A. 2006: »Navleči se« na Wallersteina, spremna beseda, v: Immanuel Wallerstein: Uvod v analizo svetovnih sistemov, *Cj\**, Ljubljana.

3) Socializacija v zasebnost posameznice in posameznike napeljuje na medosebni boj za vire, ki jih (družinska) zasebnost nudi: na boj za osebno priznanje, na boj za čustva, za storitve, materialno varnost, za sredstva socialne promocije. Nikakršno naključje ni, da so v ta boj potegnjeni vsi, tako tisti, ki »imajo družino«, kakor oni, ki »je nimajo«. Kakor ni naključje, da je ženskam kot protagonistkam družinske zasebnosti vselej na voljo družinska »alternativa«: pogled na delovanje javnih socialnih storitev (celo tam, kjer so najbolj kakovostne) kaže, da je družinski servis ustrežnejši, strukturne deprivacije trga ženske delovne sile napeljujejo na to, da je ženskam ustrežnejša in humanejša alternativa – družinska zasebnost.

V zadnjih desetletjih se stara alternativa (ali družina ali zaposlitev) umika novi dilemi: kako bolje usklajevati družinsko življenje in zaposlitev. Razprave o usklajevanju obeh področij potekajo v okviru dveh analitskih paradig: prvi tip razprav neposredno izhaja iz analiz evropskega blaginjskega sistema, možnosti razvoja socialnega kapitalizma in njegove prihodnosti v kontekstu globalne konkurence v svetovni ekonomiji. Drugi tip razprav je bolj normativen in se navezuje na vprašanja sodobnega državljanstva in enakosti spolov. Če se bodo nadaljevali trendi povečevanja samooskrbnega dela, torej pričakovanja, da bi družinska gospodinjstva internalizirala nesprejemljivo visoke ravni odgovornosti za nego in skrb sorodnikov, so v nevarnosti implicitne pogodbe, na katerih temelji socialni (blaginjski) kapitalizem.

Z vidika teoretikov države blaginje usklajevanje družine in zaposlenosti vpliva na produktivnost dela, na družbene stroške in možnosti družbene reprodukcije. Evropsko gospodarstvo lahko učinkovito tekmuje v svetovni ekonomiji le, če je kar največji delež aktivnega prebivalstva zaposlen. V najstarejših industrijskih državah produktivnost na prebivalca upada že od šestdesetih let prejšnjega stoletja naprej in zaostaja za produktivnostjo na prebivalca v t. i. novih ekonomijah Daljnega vzhoda (Taylor Gooby, 2004: 31). Združene države so se na problem padajoče produktivnosti odzvale tako, da so upočasnile rast realnih dohodkov pomembnih segmentov prebivalstva, kar je povzročilo povečevanje socialne neenakosti,<sup>6</sup> evropski odgovor pa se giblje v smeri povečevanja produktivnosti družin (torej rast neplačane samooskrbe) in povišanih deležev zaposlenosti žensk. Učinki »zaposlitvene revolucije« žensk na področju Zahodne Evrope od šestdesetih let naprej so skorajda že pošli: ni več pomembnih rezerv kvalificirane delovne sile, nekaj možnosti ostaja le tam, kjer je zaposlenost žensk še razmeroma nizka (Italija), ali tam, kjer so deleži zaposlenosti žensk s skrajšanim delovnim časom visoki (Nizozemska, Velika Britanija). Številni znaki in okoliščine (npr. de-

---

<sup>6</sup> Navzlic skoraj polni zaposlenosti aktivnega prebivalstva v ZDA se je v zadnjih dvajsetih letih 80 % družinskih gospodinjstev dohodek od plačanega dela realno zmanjšal. (Gillis, 2000: 232).

mografska struktura evropskih družb) tudi kažejo, da je neplačano družinsko delo (predvsem skrb in nega družinskih članov) doseglo še znosne ravni, zato je pričakovati njegov upad. Analize trga delovne sile so pokazale, da se je od devetdesetih let 20. stoletja delovna obremenitev mater (plačana in neplačana) izredno intenzivirala in dosegla zgodovinske vrhunce (O'Brien in Shemilt, 2003: 64).

Temeljne ugotovitve empiričnih raziskav o usklajevanju družine in zaposlitve na reprezentativnih vzorcih v evropskih državah sporočajo:

1. Zaposlene matere opravijo manj gospodinjskega in negovalnega dela kot nezaposlene (Bond in Sales, 2001).
2. Če sta zaposlena oba starša, so razlike v količini domačega dela manjše, vendar je skupno število ur plačanega in neplačanega dela pomembno višje pri ženskah. Manjše razlike gre pripisati dejstvu, da zaposlene matere opravijo manj neplačanega družinskega dela, in ne temu, da zaposleni očetje bolj sodelujejo pri teh opravilih (OECD, 2001).
3. Pri zaposlenih očetih ni pomembnih korelacij med številom ur plačanega dela in participacijo v družinskem delu. Le pri tistih očetih, ki opravijo več kot 50 ur tedensko plačanega dela, je ta zveza signifikantna. Raziskovalci zato sklepajo, da je manjša participacija očetov bolj stvar izbire kot prisile (O'Brien in Shemilt, 2003).
4. Delitev družinskega dela med staršema je bolj egalitarna, kolikor višji so zaslužki mater v primerjavi z zaslužki očetov (O'Brien in Shemilt, 2003).
5. Delež gospodinjskega dela mater je neodvisen od količine ur plačanega dela očetov (Bond in Sales, 2001).
6. Prisotnost otrok vodi k bolj tradicionalni delitvi družinskega dela. Opravila v zvezi z nego otrok so pretežno ženska, čeprav prisotnost otrok pomeni, da oba starša opravita več ur neplačanega dela (Gershuny in drugi, 1994, Bond in Sales, 2001)
7. Večina zaposlenih staršev se ne pogovarja o razporeditvi družinskega dela. Večina tistih, ki se pogovarjajo o delitvi družinskega dela, opravi te pogovore na načelni in nedoločni ravni (Bond in Sales, 2001).
8. Boljše socialne in družinske politike (npr. boljša dostopnost in kakovost otroškega varstva, starševski dopusti ipd.) lahko – paradoksalno – vodijo k bolj tradicionalni delitvi družinskega dela. Primerjava med Francijo in Veliko Britanijo je pokazala, da so v Franciji, ki ima do družin bolj prijazno socialno politiko, očetje manj aktivni v družinskem delu, ker ga razumejo kot izbiro, v Veliki Britaniji pa kot edino možnost, če so matere zaposlene (Windebank, 2001: 287).
9. Očetje se odločajo za očetovski dopust, če je ta polno plačan in neprenosljiv. Tam, kjer je možna delitev starševskega dopusta, se velika večina očetov ne odloča za polno plačan, a prenosljiv starševski dopust in ga raje prepuščajo materam (Brandth in Kvande, 2001: 265). Skandinavske

izkušnje kažejo, da se očetje odločajo za očetovski dopust, če je ta individualen in neprenosljiv, če obstaja več načinov, kako ga je mogoče uporabiti, če so ljudje o njem dobro obveščeni in če obstajajo visoka denarna nadomestila.

Težava velikih kvantitativnih študij je, da nas seznanjajo z agregatnimi podatki in večinskimi trendi, subtilnejših razlogov zanje pa ne odkrivajo. O isti temi zato manjše kvalitativne študije pripovedujejo drugačno, ne vselej komplementarno zgodbo. Ena novejših študij te vrste (Baldock in Hadlow, 2005) ugotavlja, kar je bilo mogoče sklepati že iz navedenih ugotovitev kvantitativnih raziskav, da na usklajevanje družine in zaposlitve, natančneje, neplačanega in plačanega dela, poleg zunanjih dejavnikov (predvsem družinam bolj prilagojenega delovnega časa ter dostopnega in časovno prožnega otroškega varstva), pomembno vplivajo »notranji« dejavniki upravljanja družin. Baldock in Hadlow (2005) ugotavljata, da je ključni problem usklajevanja družin in zaposlitve neenaka delitev dela med partnerjema in da bi bilo treba problem analizirati z vidika organizacijsko-upravnih ved. Njun sklep je tale: v večini evropskih družin zaposlenih staršev predvsem materam kronično primanjkuje časa, očetje ne izbirajo pravih življenjskih prioritet, matere pa so slabe menedžerke, saj svojih partnerjev ne znajo dovolj motivirati. Na podlagi pregleda kvalitativnih raziskav o delitvi družinskega dela med starši v evropskih državah sta izdelala naslednjo tipologijo sodobnih očetov:

- očetje, ki skrbijo za red: to so očetje, ki niso vpleteni v vsakdanjo nego in skrb za otroke, pač pa otrokom predstavljajo avtoriteto in postavljajo jasna pravila vedenja;
- očetje, ki skrbijo za zabavo: običajno zabavajo otroke, ko matere gospodinjijo,<sup>7</sup>
- koristni očetje: pomagajo pri negi in vzgoji, včasih tudi pri gospodinjskih opravilih, če jim matere povedo, kdaj in kaj je treba storiti,<sup>8</sup>
- polno vključeni očetje: v enaki meri kot matere skrbijo za gospodinjstvo in družino, starševske vloge so medsebojno zamenljive.

Po njunem mnenju se velika večina očetov umešča v drugi in tretji tip; no-

<sup>7</sup> »Glede pospravljanja pa tako, no, tisto, kar mu rečem, naredi. Ampak najraje vidim, da sem sama v stanovanju, da gre on za uro, uro pa pol z otroki ven na igrišče, da jaz potem v tisti uri pa pol naredim po ta velikem.« je pripovedovala ena od udeleženk fokusne skupine v raziskavi z naslovom »Analiza očetovstva ter predlogi za izboljšave družinske politike na področju usklajevanja dela in družine« (str. 62), ki smo jo izvedli poleti 2006. Raziskavo sta finančno podprla Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve in Agencija za raziskovalno dejavnost RS.

<sup>8</sup> »Sem večinoma sama za takšne stvari, potem mu kakšno stvar podtaknem. Sicer, če mu rečem, daj to pa to, kot enemu otroku, saj naredi, ampak včasih je to tako utrudljivo, da rajši sam narediš. Tako da kuham, likam, to sama, mi pa pomaga.« (Špela, 32 let), prav tam, str. 62. Glede na informacije iz fokusnih skupin v navedeni raziskavi, bi lahko vse očete razvrstili v drugi in tretji tip navedene tipologije. Izrazito tradicionalnih (avtoritarnih) očetov nismo našli, a tudi ne polno vključenih očetov (Rener et al. 2006).



vega, polno vključenega očetovstva pa je še zelo malo (Baldock in Hadlow, 2005: 155).<sup>9</sup>

Ustavimo se torej pri »notranjih« dejavnih upravljanja družin in očetih, ki »niso dovolj motivirani«.

### Ali je novo očetovstvo sploh mogoče?

V sodobnem govoru o očetovstvu sta prisotni dve govorici: govorica o »krizi očetovstva«, ki se opira na podatke o tem, da je v zahodnem svetu vse več moških, ki niso ali ne želijo biti očetje, in veliko takih, ki iz očetovstva izstopijo po razvezah zakonske zveze,<sup>10</sup> ter na drugi strani govorica o nastajajočih »novih očetih«, ki so pripravljeni očetovati na načine, podobne materinjenju. Pojem novega očetovstva so v 20. letih prejšnjega stoletja prvič uporabile feministke, ko so trdile, da je očetovstvo povsem združljivo z egalitarno družinsko ureditvijo. Zgodovinar John Gillis (2000: 227) je prepričan, da je zahodna marginalizacija očetovstva strukturni problem, ki ga ni mogoče pojasnjevati z »notranjimi« razlogi na družinski ravni in tudi ne zgolj na ravni nacionalnih družb. Pogled v zgodovino odkriva, da sta bili doslej dve veliki krizi očetovstva povezani z globalnimi družbenimi dogajanjmi: prva kriza tradicionalnega patriarhalnega očetovstva se je dogajala na prehodu od trgovskega k industrijskemu kapitalizmu nacionalnih držav, sedanji zaton očetov kot hranilcev družin pa sovпада s krhanjem vezi med kapitalistično ekonomijo in nacionalno državo ter prehodom v nov globalni političnoekonomski red.

Zahodna predstava očetovstva je nastala razmeroma pozno: do 14. stoletja je bilo krščanski ikonografiji malo mar za očete; dotlej je bila podoba Jožefa podoba nekoliko senilnega obstranca, iz katerega sta se norčevali umetniška satira in ljudski humor. Šele v zgodnji moderni dobi je nastala podoba Jožefa kot zgledega očeta, ki zasluži spoštovanje (Herlihy, 1985: 127–130). Avtoriteta in prestiž družinskih očetov sta izjemno narasli v obdobju renesanse in reformacije, kar nekateri pripisujejo rojstvu trgovskega kapitalizma, ki je temeljil na domači produkciji, ter vlogi protestantizma, ki je obudil patriarhalno ideologijo stare zaveze (Thurer, 1994). Moški nosilci protokapitalistične domače ekonomije so svojo novo vlogo jemali resno: spisi o dogajanjih na premožnejših domovih v 17. in 18. stoletju odkrivajo, da so bili očetje odgovorni ne zgolj za preživljanje družin, pač pa tudi za vzgojo, izobraževa-

<sup>9</sup> Na podlagi rezultatov raziskave »Analiza očetovstva ...« (Rener et al., 2005; 2006) sklepamo, da se je v Sloveniji dogodil premik v aktivnejšem očetovanju na ravni vrednot in stališč očetov, pri čemer tudi nastajajoči »novi očetje«, ki podpirajo aktivnejše sodelovanje v družinskem in gospodinj-skem delu, svojo vlogo razumejo predvsem kot podporno (asistenca partnerkam).

<sup>10</sup> V ZDA, ocenjuje Gillis (2000: 226), univerzalno očetovstvo ni več realistična perspektiva: 40 % otrok ne živi z biološkimi očeti, kar pojasnjujejo z visoko razvezljivostjo in tretjinskim deležem zunajzakonskih rojstev. Med slednjimi dve tretjini očetov nista bili identificirani. Podobni trendi (razen zadnjega) so značilni tudi za evropska povprečja, čeprav so tu razlike med državami precejšnje.

nje in discipliniranje otrok. Luther sam je pisal o tem, da »... ko oče pere ple-nice ali dela kaj drugega, kar je pomembno za otroke, se Bog in vsi angeli smehljajo, čeprav se najdejo taki, ki ga zasmehujejo kot požensčenega norca« (Ozment, 1983: 8).

Drugače je bilo kajpada za večino prebivalstva; Herlihy ocenjuje, da je bilo v Evropi do 19. stoletja dvema tretjinama do treh četrtin staršev nemo-goče pripeljati svoje otroke do odraslosti in so jih bili že v otroštvu prisiljeni dajati zdoma (Herlihy, 1985: 159).

Industrijska revolucija in rojstvo nacionalne države sta povzročila druž-beni pretres tudi na področju starševstva: nova nacionalna država je politizi-rala materinstvo in marginalizirala očetovstvo; industrijska revolucija pa je očete potegnila iz domačega gospodarstva v tovarne in v javnost. Nastajala je podoba nove moderne družine z moškim preskrbovalcem in gospodinjsko materjo, ki je na zahodu kulminirala v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja; domovi so se vse bolj feminizirali, očetje pa so postajali tekmeci svo-jih otrok v prizadevanjih za pozornost lastnih sprog, kar je eden od virov naraščajoče infantilizacije moškega vedenja v 20. stoletju (Gillis, 2000: 231). »Novo očetovstvo«, o katerem so sanjale feministke v 20. letih, je bilo v 50. letih 20. stoletja tako rekoč že pokopano (Ehrenreich, 1983). Kulturna revo-lucija iz leta 1968 je upanje o »novem očetovstvu« še obudila, a je bil triumf neoliberalnega globalnega kapitalizma premočan, da bili »novi očetje« kaj več kot subkulturni življenjski slog.

V sedemdesetih letih se je začela premestitev industrijskega dela iz prve-ga v tretji svet, razmah zaposlitev v storitvah pa je v prvem svetu povzročil množično zaposlovanje žensk, tudi zato, ker je bila ena plača premalo za preživetje družin, še več, večina družin z dvema dohodkoma si mora priza-devati še za kak dodaten vir, kar smo že omenjali.

Podobne ekonomske tendence vplivajo na odločitve mladih ljudi, da pre-lagajo ali se odpovedujejo ustvarjanju lastnih družin. Povprečna starost ob sklenitvi zakonske zveze in delež ljudi, ki sklepajo zakonsko zvezo, sta se vr-nila na raven pred industrijsko revolucijo. Delež ljudi, ki nikoli ne sklenejo zakonske zveze in nimajo otrok, v panevropskem svetu predstavlja okoli pe-tino odraslega prebivalstva. Poroka in starševstvo že nekaj desetletij nista več označevalca prehoda v odraslost.

Globalne ekonomske razmere ne vplivajo zgolj na »maritalno sposob-nost« moških, pač pa tudi na očetovstvo in očetovanje; problem moških iz nižjih družbenih razredov je premalo plačanega dela, problem moških iz srednjih in višjih razredov pa je preveč plačanega dela in premalo časa »za družino«. Veliko zaposlenih žensk in moških se na delovnem mestu počuti bolj »doma« kot doma z družino. Domestifikacija delovnega mesta je zavest-na strategija korporacijskega menedžmenta, ki vodi k temu, čemur Hochsc-hild (1996: 221) pravi »čustveno osiromašenje družin« zaposlenih.

Seveda ne drži, da se moški pogledi na očetovstvo niso spremenili: več moških kot kdaj prej si želi biti »dober oče«, a standardi dobrega očetovstva se še zmeraj razumejo kot hranilstvo in dopolnilno (sekundarno) starševstvo, pri čemer se je referenčna norma »dobrega materinstva« kot primarnega starševstva dvignila izjemno visoko. Moški so v primerjavi z ženskami bistveno manj pripravljeni na starševstvo: ženske se pripravljajo na starševstvo daleč pred zanositvijo, moške priprave pa se običajno začnejo šele z nosečnostjo partnerk ali z otrokovim rojstvom.

*»Se mi zdi, da je to vlogo očetovstva v bistvu dojel šele, ko se je punčka rodila, ko jo je prijel v roke; se mi zdi, da je bil to tisti trenutek, ko je začutil, da pa je zdaj oče in da se nekaj novega dogaja«* (Milena, 35 let, fokusna skupina, 2006).

Ali:

*»Moja nosečnost je bila tako zelo zelo neproblematična, kot da je ne bi bilo. Tako da, kar se tega tiče, se ni niti dobro zavedal, kaj se dogaja. Sicer je šel na vse preglede z mano. Jaz sem bila dosti bolj pri stvari kot on«* (Maja, 32 let, fokusna skupina, 2006).

Prizadevanja, da bi moške prej pritegnili v priprave na starševstvo, so le delno uspešna, ker pogosto povzročajo občutja inferiornosti in frustracije. Že res, da je število očetov, ki so prisotni ob porodu svojih otrok, visoko, in gotovo drži, da je za mnoge to pomembna življenjska izkušnja, a veliko je takih, ki se pri tem počutijo zgolj pomočnike ali povsem nekoristne. Večina so občutja, »polna vključenosti«, le začasna, kmalu po rojstvu otrok se očetje vračajo v znano paradigmo očetovstva, se pravi v preskrbovalno in pomočniško vlogo, kar pomeni, da je običajno treba delati več in zato biti manj »z družino«.

*»Ko so ga iz službe rabili za pol urice, je šel ob osmih zjutraj, prišel je pa ob desetih zvečer. No, takrat je pa prišlo do konflikta med nama, zaradi tega, ker sem mnenja, da če tako zgleda očetovski dopust, da je oče par dni doma, pa potem cel dan v službi, pa drugi dan spet v službi, potem je bolje, da hodi vsak dan v službo, dela svoj delavnik, pa si še vedno preostali del popoldneva z otrokom«* (Nadja, 31 let, fokusna skupina, 2006).

Na drugem koncu socialne lestvice, med bogatejšo petino prebivalstva zahodnega sveta, so moški, ki se očetovstvu odmikajo iz povsem drugačnih razlogov. To so kadri svetovnega sistema, ki nadzirajo vse večji delež svetov-

nega bogastva in moči in ki – ironično – nimajo moči in energije, da bi zmogli tudi družinsko življenje. Novo moško elito, ki jo označuje »transnacionalna podjetniška moškost«, za katero so značilni močan egocentrizem, pogojna lojalnost in nizka raven odgovornosti do drugih (razen če drugače zahtevajo eksperti za imidž), sestavljajo bolj menedžerji kot lastniki, zaradi česar ne morejo povsem nadzorovati lastnega časa in gibanja. Njihova družbena mobilnost je odvisna od geografske mobilnosti, ki daleč presega nacionalne meje. Tudi oni poskušajo z družinskim življenjem, a se po več razvezah in trpkih sodnih postopkih družinskemu projektu raje odpovedo v korist komercialne spolnosti, hotelske domačnosti in psihoterapij.

Morda gre pri novih moških elitah sodobnega globalnega sveta za renesanso nedružinske moškosti, ki je bila značilna za vojaške in religiozne elite iz predmodernih časov in je domala izumrla v modernem industrijskem kapitalizmu. Medtem ko je večina moške populacije še naprej čustveno in materialno odvisna bodisi od izvornih bodisi od lastnih družin, se nove elite gibljejo zunaj družin in očetovstva. Njihov samozadostni življenjski slog sicer spominja na staro evropsko aristokracijo, le da so se porazgubile vse sledi družbene odgovornosti, ki je »obremenjevala« nekdanje plemstvo. V besednjaku tržne ideologije, ki je v jedru vrednotnega sistema nove elite, pojma socialne odgovornosti ni. Kot ni nacionalne odgovornosti, ki je dozdevno navdihovala stare srednje sloje: nova elita je radikalno individualizirana, združuje se le v napadih na socialno državo in kulturne prakse brez uporabne ali menjalne vrednosti. Nova moška elita sicer pridiga o družinskih vrednotah, a hkrati promovira politike, ki ne le da večini družin jemljejo vire preživetja, pač pa tudi spodmikajo možnosti, da bi si jih ljudje sploh ustvarili.

Sodobna diskurza o »krizi očetovstva« in »novem očetovstvu« sta dve plati enakih procesov. Razmišljanja o možnostih preseganja prve in omogočanja drugega se gibljejo v dveh smereh; prvo smer bomo pogojno imenovali revolucionarno, drugo reformistično.

Reformistična razmišljanja in iz njih izpeljane socialne ter družinske politike v Evropi si že nekaj desetletij prizadevajo za ukrepe, s katerimi bi bilo mogoče bolje uravnotežiti rastoče družinske obveznosti z razmerami na trgu delovne sile. Ukrepi se sicer razlikujejo, a na območju držav Evropske unije je mogoče videti razmeroma enoten načrt: finančna in storitvena pomoč družinam zaposlenih staršev, ki opravljajo negovalno delo, izboljševanje kakovosti in dostopa do negovalnih storitev, spodbujanje delodajalcev za prožnejše zaposlitvene režime, ki bi bolje upoštevali družinske obremenitve in oblikovanje ukrepov, ki bi očetom omogočali večjo participacijo v vsakdanjem družinskem življenju. V jedru teh politik je ideja o prožnosti: kolikor je mogoče raztegniti možnost kombinacij različnih aranžmajev plačnega in skrbstveno-negovalnega dela do točke, ko bi bili le redke kombinacije neizvedljive.

Radikalna razmišljanja o možnostih »novega očetovstva« izhajajo iz političnoekonomskih in ideoloških ovir, na katere je ideja o novem očetovstvu trčila v 20. stoletju. Doslej je bilo novo očetovstvo ujeto v normo, ki je odrašlo moškost povezovala s heteroseksualnostjo in očetovstvom. Ideji so se uprla gejevka gibanja, ki so problematizirala povezovanje moškosti s heteroseksualnostjo, zakonsko zvezo in konvencionalnim družinskim življenjem; idejo so izzvala radikalna feministična gibanja, ki so trdila, da sta zakonska zveza in družina immanentno patriarhalni in opresivni instituciji in da očetovstva ni mogoče reformirati. Najbolj nevdružne problematizacije ideje novega očetovstva pa najbrž prihajajo od t. i. nove desnice in krščanskega fundamentalizma, ki želita čas premakniti za kakih 200 let nazaj v območje rigidne patriarhalnosti. Če k temu prištejemo še ovire, s katerimi se srečujejo običajni moški in ženske, ni presenetljivo, da je videti koncept novega očetovstva šibak in majav. Zato bi bilo potrebno, pravijo radikalci, denaturalizirati in razspoliti (degenderize) koncept očetovstva samega. Očetovstvo bi bilo tako mogoče razumeti kot talent, ki ga nekateri moški imajo, drugi pa ne, in kot splet veščin in odgovornosti, ki se jih je mogoče naučiti, kot se je mogoče naučiti vsakega poklica. Enako velja za materinstvo (Gillis, 2000, 235–6). O družbenih (in individualno-psiholoških) implikacijah tako radikalnih posegov v obstoječe strukture sorodstva radikalci ne govorijo.<sup>11</sup> Zato so videti veliko bolj smiselna prizadevanja za ohranitev in razvoj socialne države, kar bi vsaj olajšalo odločitve za starševstvo večine sodobnih moških in žensk.

<sup>11</sup> Natančneje, Gillis govori o nadomestitvi univerzalnega očetovstva in materinstva z univerzalnim socialnim starševstvom kot izbirnim projektom ljudi, ki bi bili opremljeni s talenti in veščinami starševanja, kar bi opravljali tako rekoč poklicno, sledeč »notranjemu klicu«. Univerzalno, pa še zmeraj izbirno »stričevstvo« in »tetstvo« (aunt in unclehood), ki bi moralo biti normativno in finančno podprto, je po njegovem mnenju bistveno boljše z vidika otrokovih koristi od sedanje socialne regulacije »krvnega« sorodstva. Bolj kot ta predlog, je zanimiva avtorjeva argumentacija zanj: »Kar vam ponujam, ni nič manj kot revolucionarna revizija zahodne civilizacije, kajti če so brezocetne družbe zares tako katastrofalna stvar, kot pravijo nekateri, je vse, kar je manj kot revolucija, neustrezno« (Gillis, 2000: 236)

LITERATURA

- Aliaga, C. (2006): How is the time of men and women distributed in Europe?, Statistics in Focus, Population and Social Condition, 4/2006, Eurostat, European Communities
- Anketa o porabi časa (2002): SURS, Ljubljana
- Baldock, J., Hadlow, J. (2005): *Managing the family: Productivity, Scheduling and the Mele veto*, v Kröger, T. in Sipilä, J. (ur.): *Overstretched. European Families up against the Demand of Work and Care*, Blackwell Publishing, Oxford.
- Bond, S., Sales, J. (2001): Household work in the U.K : an analysis of the british Household Panel Survey 1994, v *Work, Employment and Society*, 15, 2: 223–250.
- Brandth, B., Kvande, E. (2001): Flexible work and flexible fathers, v : *Work, Employment and Society*, 15, 2: 251–267.
- Cheal, D. (1991): *Family and the State of Theory*, Harvester, London.
- Donzelot, J. (1980): *The Policing of Families*, Pantheon Books, New York.
- Espring-Anderson, G. (1990): *Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge.
- Ehrenreich, B. (1983): *The Hearts of Men: American Dreams and the Flight from Commitment*, Anchor Press, New York.
- Gershuny, J. in drugi (1994): The domestic labour revolution: a process of lagged adaptation, v: Anderson, M., Bechhoffer, F. In Gershuny, J., *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford University Press
- Gillis, J. (2000): Marginalization of fatherhood in Wesern societies, v: *Childhood*, 7 (2), Sage Publications.
- Herlichy, D. (1985): *Medieval Households*, Harvard University Press, Cambridge.
- Hohschild, A. R. (1996): *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*, Henry Holt, New York.
- Johnson, M. (1988): *Strong Mothers, Weak Wives*, University of California Press, Berkeley.
- Kanjuo Mrčela, A., Černigoj Sadar, N. (2004): Starši med delom in družino. Zaključno poročilo. Urad za enake možnosti, Ljubljana.
- Kralj, A. (2006): »Navleči se« na Wallersteina, spremna beseda, v : Immanuel Wallerstein, *Uvod v analizo svetovnih sistemov, Cf\**, Ljubljana.
- Lasch, C. (1977): *Heaven in the Heartless World*, Basic Books, New York.
- Malnar, B., Bernik, I. (ur.) (2004): *S Slovenkami in Slovenci na štiri oči*, Dokumenti SJM, FDV-IDV, Ljubljana.
- Oakley, A. (2000): *Gospodinja. Cf\**, Ljubljana.
- O'Brien, M., Shemilt, I. (2003): *Working Fathers: Working and Caring*, Research and Discussion Series, Equal Opportunities Commission, Manchester.
- OECD, 2001. *Employment Outlook 2001*, Pariz
- Ozment, S. (1983): *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*, Harvard University Press, Cambridge.
- Parsons, T., Bales, R. (1956): *Family, Socialization and Interaction Process*, Free Press, Glencoe.
- Pascall, G. (1986): *Social Policy*, Tavistock, London.

- Renner, T., Švab, A., Žakelj, T., Humer, Ž. (2005): Perspektive novega očetovstva v Sloveniji: vpliv mehanizma očetovskega dopusta na aktivno očetovanje. Raziskovalno poročilo. FDV, Center za socialno psihologijo. Financer: Urad RS za enake možnosti.
- Renner, T., Švab, A., Žakelj, T., Humer, Ž. (2006): Analiza očetovstva ter predlogi za izboljšave družinske politike na področju usklajevanja dela in družine. Raziskovalno poročilo. FDV, Center za socialno psihologijo. Financer: ARRS, MDDSZ.
- Taylor-Gooby, P. (2004): Open markets and welfare values: welfare values, inequality and social change in the silver age of the welfare state, v: *European Societies*, 6, 1: 29–48.
- Thurer, S. (1994): *Myths of Motherhood: How Culture Reinvents the Good Mother*, Houghton Mifflin, Boston.
- Windebank, J. (2001): Dual earner couples in Britain and France: gender division of domestic labour and parenting work in different welfare states, v: *Work, Employment and Society*, 15, 2: 269–290.